

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 821.161.2 «19»

DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2022.5.2/10>

Артеменко Л. В.

КЗВО «Рівненська медична академія»

ЖАНРИ НЕКАНОНІЧНОГО ТИПУ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕТОЛОГІЧНОЇ ЛІРИКИ ХІХ–ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена аналізу теоретичних засад поетологічної лірики, в основі якої – авторська рефлексія або саморефлексія стосовно тих або тих аспектів поетичної творчості чи особистості поета. На матеріалі поетологічного дискурсу української поезії ХІХ–ХХ ст. розглянуто специфіку реалізації жанрів неканонічного типу, тобто творів, авторська комунікативна стратегія яких спрямовує читача на певні генологічні співставлення та паралелі із певними більш або менш традиційними жанровими побудовами: 1) компліментарна лірика (поетологічні тексти, у яких авторська комунікативна стратегія спрямована на пафосне звеличення та уславлення імені письменника, якому присвячено твір); 2) мартирологічна лірика (поетологічні тексти, в яких вишановується пам'ять померлих митців. Жанрові різновиди: вірші пам'яті, вірші на смерть, вірші на роковини, вірші «на могилі», неперсоналізовані тексти мартирологічного змісту); 3) полемічна лірика (синтезує жанрові стратегії, що знаходять свій вияв у інвективах, сатирах, памфлетах, пародіях та інших жанрах, спрямованих на дискредитацію письменника, якому адресується поетичний твір); 4) ліричний портрет або автопортрет (тип поетичного тексту, у якому окреслюється творча постать митця, змальована у тих або інших поетологічних ракурсах); 5) подорожні нотатки (ліричний жанр, в якому фіксується певна місцевість, пам'ятна з огляду на поетологічні уявлення про того або іншого митця: деталі інтер'єру, природного середовища та ін.); 6) віршована поетика (специфічний поетологічний жанр, фактично – дидактична поема, мета якої полягає у декларації принципів поетичного мистецтва, що подаються автором як зразкові, призначені для навчання та наслідування: дидактична жанрова модифікація, евристична жанрова модифікація, поетологічний текст, стилізований безпосередньо під класичний жанр віршованої поезики).

Ключові слова: поетологічний дискурс, поезія, поетологічна лірика, ліричний жанр, ліричні жанри неканонічного типу.

Постановка проблеми. Важливою проблемою сучасних літературознавчих рецепцій є так звана поетологічна тематика, тобто специфічний художній дискурс, в межах якого поетичні уявлення спрямовуються не на зовнішні, по відношенню до себе сфери навколишньої дійсності, а, навпаки, самі перетворюються на об'єкт художнього відображення, окресленого в тих або тих мистецьких ракурсах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання мистецької авторефлексії, металітературності в сучасних літературознавчих дослідженнях набувають особливої теоретичної ваги, про що свідчить й доволі значна кількість наукових розвідок, у яких порушуються ці проблеми, й заува-

жені в них аргументи науковців (праці С. Руссової, О. Рисака, М. Богданової, І. Лучука, О. Турган, В. Папушиної, А. Вежбицької, Є. Мюллер-Зетельман, Х. Вайнріха, А. Вебера, Х. Шлаффера, Е. Гессенберга, В. Хінка, А. П. Франка, Р. Олтера, Л. Хатчен, Р. Зігя та ін.). В українському літературознавстві вивчення питань художньої поетології все ще перебуває на початковому етапі та здебільшого представлене зразками аналізу окремих її виявів у творчому спадку зарубіжних або українських митців.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз специфіки художньої реалізації жанрів неканонічного типу української поетологічної лірики ХІХ – ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Поетологічною прийнято називати лірику, тематичну основу якої визначають питання авторецепції та творчої рефлексії автора щодо процесів творчості загалом або власної творчості.

У загальному масиві поетологічних текстів української лірики нами було виокремлено шість типів жанрів неканонічного типу, тобто творів, авторська комунікативна стратегія яких спрямовує читача на певні генологічні співставлення та паралелі із певними більш або менш традиційними жанровими побудовами: 1) компліментарна лірика, 2) мартирологічна лірика, 3) полемічна лірика, 4) ліричний портрет або автопортрет, 5) подорожні нотатки, 6) віршована поетика.

1. Компліментарна лірика. Компліментарна лірика, як і мартирологічна та полемічна, це специфічні жанрові утворення, які в сучасному літературознавстві прийнято відносити до так званих метажанрів.

Як метажанрове утворення компліментарна лірика обіймає собою такі поетологічні тексти, у яких авторська комунікативна стратегія спрямована на пафосне звеличення та уславлення імені письменника, якому присвячено твір. З погляду традиційної жанрової поетики такі тексти можуть бути теоретично кваліфіковані як твори, в яких певним чином поєднуються і трансформуються жанрові ознаки оди та поетичного послання або присвяти: Х. Алчевська «На спомин Т. Шевченка»; К. Вагилевич «До Тараса»; Олександр Олесь «В. Самійленкові», «О. Кобилянській»; М. Зеров «Куліш», «Данте», «Овідій»; М. Рильський «М. Зерову»; Є. Маланюк «Шевченко», «Куліш» та ін. Ось як, наприклад, у поезії М. Хвильового «Павлові Тичині» контаміновано жанрові ознаки послання і присвяти:

Кохаємо залізо й мідь,
Бетони і чугуни –
Від них родилися громи,
Але і співні струни.

/.../

В пилу вовтузимось щодня –
Квітки нехай в долині.
На революції конях
Сконаєм у борінні.
Наш кінь реве, копитом бє.
Подібний завше бісу,
І панцир радості кує
Новий коваль залізу [5, с. 68].

Окремий різновид компліментарної лірики – поетологічні тексти, що пишуться *на ювілей поета*: М. Рильський «Андрієву Малишку в полу-

день його віку», «Платонові Вороньку на його п'ятдесятиріччя»; М. Доленго «Миколі Ушакову (на шістдесятиріччя)»; С. Крижанівський «Івану Котляревському на двохсотріччя», «Вічно юний... (П. Г. Тичині на п'ятдесятиріччя)»; В. Онуфрієнко «Нащадки серця Лесі Українки (в століття народження поетеси)»; І. Драч «Андрію Малишку – на 60 років життя»; Д. Павличко «Максиму Рильському в день його столітнього ювілею»; А. Таран «На ювілей поета».

2. Мартирологічна лірика. Метажанрова за типом художньої організації мартирологічна лірика – це поетологічні тексти, в яких вшановується пам'ять померлих митців. За своїм жанровим типом вона найближче стоїть біля епітафії, але може вбирати до себе ознаки й інших жанрів: елегії, поетичного послання, присвяти, компліментарної лірики та ін. Специфічними різновидами мартирологічної лірики є вірші:

– *пам'яті*: М. Вороний «На Тарасовій Панахиді»; М. Рильський «Пам'яті Шевченка»; Ю. Клен «Пам'яті Сковороди»; О. Стефанович «Пам'яті О. Ольжича»; П. Воронько «Пам'яті В. Симоненка»;

– *на смерть*: Х. Алчевська «На смерть Лесі Українки»; В. Самійленко «На смерть Лесі Українки»; П. Карманський «На смерть І. Франка»; М. Вороний «На Тарасовій Панахиді»; Г. Чупринка «На смерть М. Лисенка»; М. Рильський «Смерть Гоголя»; Г. Мазуренко «На смерть Олега Ольжича»;

– *на роковини*: Леся Українка «На роковини Шевченка»; І. Франко «В ХХІІІ-ті роковини смерті Тараса Шевченка», «В двадцять п'яті роковини смерті Тараса Григоровича Шевченка»; Х. Алчевська «На спомин Т. Шевченка»; В. Самійленко «На роковини смерті Шевченка»;

– *«на могилі»*: І. Франко «Могила Тарасова»; Олександр Олесь «Над могилою Коцюбинського»; М. Рильський «На могилу Франка»; П. Тичина «На могилі Шевченка»; М. Драй-Хмара «На могилі Руданського»; Л. Дмитерко «Франко в труні»;

– *неперсоналізовані тексти мартирологічного змісту*: Л. Забашта «Умирають поети так, як вмирають сонця...»; В. Базилевський «Пішов і щез. Куди пішов? Коли?...»; Б. Бойчук «Дивися в обличчя мертвих поетів»; Ю. Гаврилюк «Похорон митця»; В. Ілля «Смерть поета» та ін. Постмодерністську іронічну інтерпретацію смерті поета подано у однойменній мініатюрі О. Ірванця:

В кінці він стомився, запив чи заслаб,
Й послав усіх нах...

Крім купи красивих заплаканих баб
На похоронах... [2, с. 45].

3. Полемічна лірика. Полемічна лірика синтезує жанрові стратегії, що знаходять свій вияв у інвективах, сатирах, памфлетах, пародіях та інших жанрах, спрямованих на дискредитацію письменника, якому адресується поетичний твір. При цьому поетологічні тексти полемічної лірики можуть бути спрямовані як на естетичну, так і на ідеологічну форму художньої дискредитації адресата-опонента: Х. Алчевська «Кобзарі»; М. Зеров «Вороний»; М. Вороний «Іванові Франкові»; П. Карманський «Тичині»; Є. Маланюк «Сучасники (амбівалентне)», «Послання»; І. Багрянний «Хто найбільший поет в Україні?», «Вінок сонетів», «Миколі Бажанові», «На Тичину», «Стоїть, як скеля, непохитний...»; М. Босслав «Критикам»; П. Гетьманець «Володимирі Сосюрі»; В. Онуфрієнко «Поетові (А. Малишкові)», «А. Малишкові»; П. Косенко «Кому ви служите, запроданці-поети...», «Якби ти, хлопче, народився не в Росії... (Є. Євтушенкові)»; В. Базилевський «Ти дарма дорікаєш поету...»; В. Затуливітер «Олесі, Рильські, шафранці Тичини...» та ін.

4. Ліричний портрет або автопортрет. До жанру ліричного портрета нами було віднесено такий тип поетичного тексту, у якому окреслюється творча постать митця, змальована у тих або інших поетологічних ракурсах: Х. Алчевська «До Кобилянської»; М. Зеров «Вєргілій», «Класики», «Данте»; М. Рильський «Шевченко», «Франко»; Л. Полтава «Генріх Гайне»; М. Доленго «Леся Українка», «Перечитуючи Коцюбинського»; Є. Плужник «Шевченко»; Є. Маланюк «Шевченко», «Куліш»; П. Воронько «Зустріч з Рільке»; М. Нагнибіда «Згадався Довженко»; М. Вінграновський «Шевченко»; С. Будний «Слово Шевченка»; В. Базилевський «Петрарка», «Шевченко»; І. Калинець «Антонич», «Олександр Довженко» та ін.

Відповідно, автопортрет – поетологічна авторефлексія самого автора поетичного тексту: М. Вороний «Подвійний сонет»; П. Карманський «Coda»; М. Зеров «Самоозначення»; Б.-І. Антонич «Автобіографія», «Автопортрет»; Ю. Клен «Я – поет священних пасій...», «Баварські строфи»; С. Гординський «Автопортрет»; О. Веретенченко «Поета строфи»; Бабай «Запаморочення від віршів або слово до себе, самого» та ін.

5. Подорожні нотатки. Це специфічний ліричний жанр, в якому фіксується певна місцевість, пам'ятна з огляду на поетологічні уявлення про того або іншого митця. Найчастіше предме-

том відображення подібних подорожніх нотаток виступає *місцевість*, у якій митець або народився, або жив (відвідував цю місцевість), або писав свої твори, або ж пішов із життя: М. Рильський «Ясна Поляна», «В дні Лесі Українки в Ковелі»; М. Бажан «У Стратфорді на Ейвоні», «Міцкевич в Одесі», «Леся Українка в Сан-Ремо»; А. Малишко «На горі Чернечій»; А. Панів «Місто Коцюбинського»; М. Шеремет «Гоголь у Ніжині», «Франко у Криворівні»; Л. Первомайський «Сервантес в Алжирі»; М. Нагнибіда «В Михайловському»; Л. Дмитерко «Канадським Каневом тут люди звать Палермо»; Л. Полтава «Михайло Коцюбинський на Капрі».

Об'єктом подібних подорожніх нотаток може бути й не ціла місцевість, а якийсь її окремий елемент, найчастіше пов'язаний із:

– *деталю інтер'єру*: М. Рильський «На відкриття музею Шевченка», «Пушкінський дім в Одесі», «На відкриття музею Лесі Українки»; А. Малишко «Вулиця Костя Герасименка»; П. Воронько «В будинку Максима Рильського», «На ірпінському пагорбі»; Л. Забашта «Бахчисарайський фонтан»; Л. Дмитерко «В сабиді Шопена», «Музей Родена»; Л. Забашта «На руїнах будинку Гейне»; Яр Славутич «Перед хатою Шекспіра».

– *природного середовища*: П. Карманський «Під дубом Т. Тасса»; М. Зеров «Чупринчин сад в Оглаві»; А. Малишко «Тарасова гілка»; Л. Забашта «Гілочка з шевченівської верби», «Дуб Гете»; І. Драч «Яблуня в Умані»; Б. Жолдак «Шевченків дуб»; В. Кордун «Тополя»; Д. Кремінь «Тарасова верба», «Седнів. Липа Шевченка».

6. Віршована поетика. Віршована поетика – це специфічний поетологічний жанр, фактично – дидактична поема, мета якої полягає у декларації принципів поетичного мистецтва, що подаються автором як зразкові, призначені для навчання та наслідування.

Жанр віршованої поезики має давню європейську традицію. Цей жанр був започаткований славетним давньоримським поетом Квінтом Горацієм Флакком, який ще у I-му ст. до н.е. створив перший зразок подібного жанру, що увійшов до історії під назвою «Мистецтво поезії» («Ars poetica»). У цьому творі Горацій декларував свої погляди на мету та призначення поетичного мистецтва, його правила та прийоми, а також історію. Започаткована Горацієм традиція була продовжена багатьма європейськими поетами. Це, зокрема, анонімна дидактична поема IV–V ст., умовно названа її дослідниками «Вірші про фігури красномовства», у якій подано перелік риторичних фігур із їхніми

визначеннями та прикладами, це віршовані пое-тики М. Д. Віди «Про мистецтво поезії» (1527), Буало «Мистецтво поезії» (1674), О. Поупа «Есе про критицизм» (1711), І. Піри «Храм справжнього мистецтва поезії» (1737), О. Сумарокова «Епістола про віршування» (1748), М. Муравйова «Досвід віршування» (1775) та ін.

В українській поетологічній традиції ми не знайдемо розгорнутих віршованих поетик типу горацієвської, водночас поетами ХХ ст. створено чимало поетичних творів, які в тій або іншій формі містять творчі настанови, «секрети поетичної творчості», рекомендовані їхніми авторами для наслідування. Подібні віршовані «мінітрактати» про поезію мають дві генологічні модифікації, які умовно можна назвати дидактичною і евристичною. *Дидактична* жанрова модифікація генологічно наслідує горацієвські поетологічні традиції і має форму декларативного переліку правил та прийомів, рекомендованих автором для успішної поетичної комунікації (М. Вороний «Ода до поетів»; О. Влизько «Поетові»; Д. Загул «Молодим співцям»; М. Орест «Поетична мова»; С. Караванський «Поетові»; І. Качуровський «Сонет»; В. Скорупський «Поетові»; М. Боєслав «Сучасним поетам», «Поетам наших днів», «Співай, поете!»; І. Світличний «Мистецтво поетичне, мистецтво вічне»; Л. Забашта «Ні одного бездумного рядка...», «Поету»; Б. Павлівський «Поетові й прозаїку»; В. Базилевський «Не шукай, не шукай порятунку у муз...»; Р. Лубківський «Твори, покликані творити!..» та ін.).

Евристична жанрова модифікація – це специфічна, індивідуально-авторська модель віршованої поезики, яка не має форми дидактичних рекомендацій і спрямована на творчу самоідентифікацію, самопізнання власних художніх принципів (Б.-І. Антонич «Ars poetica», «Ars poetica II», «Мистецтво поезії II, 2», «Мистецтво поезії II, 3», «Мистецтво поезії II, 4», «Вірш про вірші»; І. Калинець «Поетика»; В. Лесич «До трактату про поезію»; Б. Олександрів «Як складати вірші»; Б. Рубчак «Ars poetica»; В. Базилевський «Це хто сказав: поезія – забава?...»; В. Шовкоштин «Творчість»; М. Боднар «Хороші вірші, погані вірші» та ін.:

Як складати вірші? – запитало біляве хлоп'я.
Як складати вірші? – запитало дівча яснооке.
Як складати вірші? – теж когось запитав би і я,
Тільки знають про це буйні вітри і небо високе.

Можна «делать стихи», безнастанно гнобити папір,

Групувати слова і низати рядок до рядочка –

Але мертві слова нічиїх не торкатимуть лір,
Тільки будуть густі, як на вітрі покинута бочка.

Вірш з'являється сам – наче біле вітрило майне,
Кришталева зоря, що високо над водами сяє.
Але вірш не прийде, коли серце поета нудне,
Шкода зібраних слів – бо тоді його просто немає [3, с. 18–19].

До цієї є жанрової модифікації можна зарахувати і твори, які змальовують творчий дебют поета, як, наприклад, у поезії Б.-І. Антонича «Весілля»:

Почалось так: упився я
від перших власних строф похмілля.
Був тільки місяць дружбою
на мому з піснею весілля.
Як сталося те, як задзвеніло,
сказати не вмів оцього вам би,
коли б так серце не горіло.
Так народились перші ямби.
Слова, не тесані в гамарні,
слова, осріблені в вогні.
Складають радісні пісні
в весни завітчаній друкарні [1, с. 97].

Крім дидактичних та евристичних жанрових моделей варто виокремити ще одну специфічну жанрову модифікацію – *поетологічний текст, стилізований безпосередньо під класичний жанр віршованої поезики*. Наприклад, поезія М. Голод «Перегортаючи грецький словник...» стилізована під форму літературознавчого словника із виділеними теоретичними поняттями «трагедія», «драма», «комедія», «епіка», «філософія», яким автор надає власне поетологічне тлумачення. У творі А. Дністрового «Послання до Пізонів» маємо постмодерністську іронічну реінтерпретацію класичної горацієвської віршованої поезики:

«поезія це таємнича стихія що не потребує законів і обмежень
буль промовив франко вона несподівано народжується
вона подібна до жінки під час пологів до жінки під час місячних
пук сказав євшан під час евакуації
буль-буль промовив франко вона сама в собі сама по собі ніби вітерець
що гойдає повішених на гілляці діточок наділена свідомістю осмислення чогось
пук-пук сказав євшан вона безнадійна ніби побиті окуляри безпідставна
ніби сніг який падає на ніс жирмунського поезія це хрест
поезія не баняк
буль промовив франко поезія це пісня
пук сказав євшан вона тремтить як желатин
гуде ніби турбіна вона ноги вона зуби
зламана цяцька крововилив у мозок

поезія буль

поезія пук

поезія буль
поезія пук» [4, с. 127].

Висновки і пропозиції. У статті розглянуто художні особливості жанрових стратегій української поетологічної лірики й, зокрема, специфіку їх вияву у так званих неканонічних ліричних жанрах: 1) компліментарна лірика, 2) мартирологічна

лірика, 3) полемічна лірика, 4) ліричний портрет або автопортрет, 5) подорожні нотатки, 6) віршована поетика.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у поглибленні літературознавчих студій щодо дослідження жанрової специфіки української поетологічної лірики.

Список літератури:

1. Антонич Б.-І. Велика гармонія: Модерністична поезія ХХ століття. Київ : Веселка, 2003. 350 с.
2. Ірванець О. Мій хрест. Харків : Фоліо, 2010. 122 с.
3. Олександрів Б. Колокруг. Поезії. Мюнхен : Інститут Літератури ім. М. Ореста, 1972. 103 с.
4. Сучасна українська література кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. Київ: Школа, 2006. 464 с.
5. Хвильовий М. Твори в 2-х т. Київ : Дніпро, 1990. Т.1. Поезія, оповідання, новели, повісті. 650 с.

Artemenko L. V. GENRES OF THE NON-CANONICAL TYPE OF UKRAINIAN POETOLOGICAL LYRICS OF THE 19th–20th CENTURIES

The article is devoted to the analysis of the theoretical basics of poetological lyrics, the basis of which is the author's reflection or self-reflection regarding certain aspects of poetic creativity or the poet's personality.

Based on the material of the poetological discourse of Ukrainian poetry of the 19th–20th centuries the specifics of the implementation of non-canonical type genres, namely, works whose author's communicative strategy directs the reader to certain geneological comparisons and parallels with certain more or less traditional genre constructions are considered as following: 1) complimentary lyrics (poetological texts, in which the author's communicative strategy is aimed at pathosically exalting and glorifying the name of the writer to whom the work is dedicated); 2) martyrological lyrics (poetological texts in which the memory of the deceased artists is honored. Genre varieties: poems of memory, poems of death, poems for anniversaries, poems "on the grave", non-personalized texts of martyrological content); 3) polemical lyrics (synthesizes genre strategies manifested in invectives, satires, pamphlets, parodies, and other genres aimed at discrediting the writer to whom the poetic work is addressed); 4) lyrical portrait or self-portrait (a type of poetic text in which the creative figure of the artist is outlined, depicted in certain poetic perspectives); 5) travel notes (a lyrical genre, in which a certain locality is described, memorable in view of poetic ideas about this or that artist: details of the interior, natural environment, etc.); 6) verse poetics (a specific poetic genre, in fact, a didactic poem, the purpose of which is to declare the principles of poetic art presented by the author as examples, intended for learning and imitation: didactic genre modification, heuristic genre modification, poetic text stylized directly under classical genre of poetic poetry).

Key words: poetological discourse, poetry, poetological lyrics, lyric genre, non-canonical lyric genres.